

УДК 1(091) "18"

ТИПОЛОГІЯ НАЦІОНАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Оксана Рудакевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Досліджено логіку процесу національного становлення держав Європи ХІХ століття, обґрунтовано прагнення кожного народу на свободу суспільного буття та вільний розвиток. У контексті європейської культури репрезентовано найяскравіші моделі націотворення.

Ключові слова: політичний і культурний націоналізм, європейський досвід, типологія.

Націоналізм як одне з найбільш характерних породжень нашої епохи, з одного боку, є цілісним суспільно-історичним феноменом, а з іншого, – демонструє різноманітність своїх виявів, зумовлених у кожному випадку відповідними соціально-культурними чинниками. Тому його сутність можна збагнути, простеживши причини, умови й специфіку формування європейських націй, органічною формою світобачення яких, власне, і виступає націоналізм.

Поняття націоналізму пов'язане з теорією нації, процесами націотворення. Уся складність визначення такого поняття полягає в тому, що досі в науці немає єдиної теорії нації. Значна частина західноєвропейських теоретиків (Е. Ренан, Ф. Майнеке, Б. Шейдер, К. Дойч, Г. Кон, Л. Снейдер, Ф. Нортон, Дж. А. Амстронг, Х. Моргантау, В. Ебенштейн та ін.) тлумачать націю як майже виключно духовне явище, розглядаючи її як результат продовження й ускладнення родоплемінних зв'язків, та пов'язують її з державою. При цьому в одних концепціях провідними чи навіть єдиними ознаками нації постає "національний дух" (національна свідомість, національний характер), в інших вона розглядається як "психологічне поняття, несвідома психологічна спільнота" або зводиться до спільності національного характеру, що сформувався на основі спільності долі, чи до союзу людей, які споріднено мислять. Часто до уваги беруть духовні аспекти (спільна національна свідомість, національні почуття, національний характер тощо). Феномен націоналізму досліджували Л. Актон, Е. Гелнер, Дж. Хатчісон, Е. Д. Сміт, П. Альтер, К. Вульф, М. Грох, А. Валіцкі та інші. Серед сучасних українських учених типологію націоналізму найбільш вичерпно дослідив Г. Касьянов [6].

Європа від античних часів розвивалася як культурна цілісність, породивши поняття націоналізму як самоусвідомлення та самоорганізацію. Кожна країна континенту (французька, іспанська, німецька, італійська, чеська, польська тощо) має

свою модель націостановлення, характерні особливості розвитку та прояви. Досвід їхній може бути повчальним для України.

У Франції процес самоусвідомлення національної спільноти відбувся стрімко й завершився новим способом самоідентифікації особистості. Саме французька модель націостановлення вважається універсальною, що пов'язане з первинною актуалізацією й ствердженням ідеї нації, позбавленої впливу зовнішніх факторів і розвитком під дією факторів цілком внутрішніх.

Енциклопедія Дідро і Д'Аламбера досить несподівано визначає націю: селяни й робітники — це народ, а нація — еліта, аристократія. Отже, нація — частина народу, що перебуває на вищому рівні розвитку. В епоху Просвітництва, як знаємо, всесвітній розум зумовив параметри людського існування. Досвід, людська думка й раціональне світобачення є ознаками цієї епохи. У “моральній еволюції” народу відбивається закономірна цілісність політичних, економічних і, головне, духовно-культурних процесів.

Виник новий об'єкт пізнання — сфера духовного життя особистості, суспільства та загальні закони розвитку цих категорій. Два покоління французьких інтелектуалів працювали над витворенням національної ідеї, її “одухотворенням” — процесом унезалежнення народу в духові. Процес суверенізації його свідомості розгортався складно й болісно.

Раціоналізм як філософський напрям став головним репрезентантом Просвітництва. О. Бочковський з цього приводу зауважує, що “в цій добі національне усвідомлення має характер суспільного партикуляризму: панівна суспільна група ототожнює себе з нацією в дусі правила *pars pro totis* (частина замість цілого)” [2, с. 169].

У цьому контексті мистецтво — епохи бароко, рококо, класицизму — ще саме собою не визначає суті національного, хоча особливості та характерні прояви в культурі кожного народу різні, і саме це становить глибокі відмінності “духу” народів.

Наприкінці XVIII ст. розвивається романтизм із його потягом до партикуляризації, самоствердження всього окремишнього, індивідуально-неповторного. Тільки така духовна течія могла породити твердження: народ — дух.

У формуванні світоглядно-естетичних засад романтизму значну роль відіграли погляди французького просвітника Ж.-Ж. Руссо, насамперед його протиставлення природи й культури, “природної людини” (*l'homme naturel*) і “проблемної людини” (*l'homme artificiel*) та вчення про перевагу природного стану над цивілізацією. Це було нечуваним для європейської гуманістичної традиції: заперечення абсолютної цінності культури й апологія природи та природної людини — невикористаний резерв і гарант можливості її досконалості. Така переоцінка цінностей почала інтенсивно впливати на художню свідомість, викликаючи нові уявлення про вищу естетичну цінність природного, а далі — глибинно народного, власне національного.

Не менше значення мав й інший аспект концепції людини, висунутої Руссо, — відмова від раціоналістичного розуміння людської природи, перенесення акце-

нту з розуму на почуття, на “серце”. Французький просвітник здійснив радикальну переоцінку місця й ролі почуттів як у внутрішньому житті людини, так і в її суспільному бутті. “Розум може помилятися, а серце ніколи”. “Щоб бути добрим, треба бути співчутливим”. Одним словом, “серце” як емоційне в людині піднято на рівень світоглядного принципу. Саме в ньому почали знаходити джерело істини та морального почуття, через “серце” встановлюється органічний зв’язок людини з природою. Без такої нової системи духовних та художніх цінностей романтизм немислимий. Нова концепція світу й людини дала простір для творчих пошуків талановитих особистостей як в літературі, так і в мистецтві. Становлення романтизму в Франції пов’язане із творчістю письменників, а саме: Шатобріана, мадам де Сталь, Констан, Сенанкура та Віктора Гюго. Їхня творчість виражала дух народу, що мислив себе нацією.

В Іспанії формування національної ідеї постало як протиположність твердженню “Бог, Батьківщина, Король”. Завдяки М. де Унамуну іспанська національна ідея із самого початку відмовилася від застарілого імперського багажу, тому мілітарна й католицько-догматична історія усвідомлюється як інобуття, несправжнє буття того народу, який “живе під історією” — народу-духу як ідеальної цілісності. Відродити Іспанію означало “жити, як народ, і вмерти, як нація”. Потрібно було перейти від історії “офіційної” до “народної”. Необхідно було знайти свій “іспанський шлях” (звідси численні етнографічні експедиції), щоб через самопізнання методом вивчення глибинних особливостей автентичної іспанської культури та народної свідомості знайти своє національне “Я”. Мислитель розумів іспанський народ як певну ідеальну цілість, сукупність індивідів, злучених духовним зв’язком національної традиції. Процесом самовизначення пояснюється розповсюджений культ середньовіччя, “відкриття” народної дерев’яної скульптури, творчості Ель Греко та інших.

У Німеччині поштовхом до зародження національної ідеї був зовнішній чинник — поява модерної французької нації, а згодом її військова експансія. Країна в цей час була розділена на окремі князівства, і тому потрібно було знайти духовну основу, ідею, яка могла б об’єднати народ. Оскільки проблема самовизначення була особливо гострою для інтелектуальної еліти, то питанням національної ідентифікації насамперед займалися поети та філософи. Можна сказати, що невелике коло свідомої інтелігенції зумовило специфіку „німецької ідеї”, яка мала цілком інший, ніж у Франції, зміст.

Своє культурно-мистецьке вираження вона отримала в феномені німецького романтизму, який не лише виник у Німеччині, а й сформував тут філософське, естетично-теоретичне лице й стрімко розповсюджувався звідси по свій Європі. У романтиків розвинулося історичне мислення, з’явилася зацікавленість до „національного колориту”. В останньому митці шукали повчальних прикладів для можливого розв’язання сучасних проблем. Саме на цьому ґрунті виник процес формування модерних націй для недержавницьких народів, який фактично став першим етапом їх національно-визвольної боротьби.

Можна сказати, що національна багатолікість цієї естетичної течії відобразила суперечності між дійсністю та високим ідеалом безлічі народів, але усіх їх об'єднувало одне — принцип „свободи”, прагнення до визволення особистості та суспільства як суми особистостей. Німецькі теоретики вели своєрідний пошук сутності ідей, звертаючись до трансцендентних основ понять. Але за абстрактними субстанційними категоріями „Дух”, „Воля”, „Розум”, „Суб'єкт”, „Я” стояла все ж таки людина, особистість, частина народу, нації.

Ідея краси набувала значення об'єднавчої категорії. Радикальний перегляд системи цінностей у відношенні філософії до мистецтва відображено в анонімному трактаті „Систематична програма німецького ідеалізму” (1796 р.) (авторство приписувалося і Шеллінгу, і Гегелю). „Найвищий акт розуму, що поєднує в собі всі ідеї — акт естетичний, а істина й благо поєднуються родинними зв'язками лише у красі... люди, в яких відсутні естетичні почуття, не можуть бути розвиненими духовно” [5, с. 96]. Невідомий автор вважає, що для того, щоб серйозно роздумувати над історією цивілізацій, необхідні естетичні почуття, тому поезія отримала найвищий статус і врешті стала „наставницею людства”.

Г.В.Ф. Гегель розглядає проблему національного з точки зору суб'єкта культурно-історичного процесу, онтологічно яким є „дух”, а в кінцевому підсумку — людство. Часово-історичний вимір виступає як істотно суб'єктивний і „духовний”. „Всесвітня історія є взагалі проявом духу в часі, подібно до того, як ідея та природа виявляє себе у просторі” [3, с. 69].

З легкої руки німецьких теоретиків виразом індивідуальності певної культурно-історичної цілісності є все розмаїття культурних самовиявів. Відтак, індивідуальність постає як „принцип” — єдиноможлива форма культурно-історичного буття, що є складником певної схеми: „Принципи духів народів у необхідній спадкоємності є лише моментами єдиного всезагального духу, який через них вивищується й завершується в історії, осягаючи себе і стаючи всеохопним” [3, с. 75].

Подібна думка звучить у поглядах Й. Гердера. Розглядаючи історію мистецтв, він говорить про пряму залежність культури від особливостей життя та побуту народу в межах цієї епохи.

Відомо, що, за своєю соціальною суттю, романтизм XIX століття — це реакція на французьку революцію та ідеал просвітників з їхнім культом розуму. Він ставить під сумнів здатність розуму бути визначальною основою в людському житті. Тому виникає прагнення керуватися світом почуттів, емоцій, уявлень, фантазій для побудови свого особливого, хай навіть ідеального світу, де людина змогла б бути цілком вільною від соціальних умов, що спотворюють і сковують її сили. У романтиків зароджується нове розуміння мистецтва, відмінне від класичного „принципу наслідування”. Вони висунули концепцію мистецтва — аналога природи, як влучно зауважив Д. Наливайко: „Мистецтво не відображає природу, а творить поруч і в згоді з нею, підпорядковуючись тим же універсальним законам життя” [9, с. 237]. Справжнє мистецтво виростає з життя та національно-історичного ґрунту і є вільним самовираженням митця. Тому воно індивідуально

неповторне. Щодо художньої культури означеного історичного періоду, то найбільш яскраво й найбільш потужно романтизм проявився в літературі та в музиці.

Романтизм приніс нову тематику, нову образність, а тому суттєво змінилися й засоби вираження. Музика є найбільш романтичним із мистецтв. Саме в музичному романтизмі особливо яскраво проявилася тенденція до національної самобутності, яка досягалася, перш за все, в опорі на фольклор, як це помітно, зокрема, в Італії, Чехії, Словаччині та Польщі.

Італійська модель націостановлення відрізняється і від французької, і від німецької, хоча поштовхом до виникнення також була Французька революція. Як і німці, італійці теж не мали державної цілісності. Надзвичайно потужним чинником був чужоземний гніт. Ідеї національного самоствердження надихнули визвольну боротьбу, а поняття “нація” стало гаслом, яке спонукало до запровадження такого ідеалу в життя.

За словами Джузеппе Мацціні, “національна свідомість важливий чинник, котрий “оживляє” націю” [8, с. 65]. Інакше кажучи, національна свідомість є національною ідеєю. В Італії це, перш за все, заклик до боротьби за визволення рідної землі. Але це збройна боротьба й вольове подолання перешкод на шляху до створення національної спільності. Італійські карбонарії — це не гуртки теоретиків-філософів чи поетів, це численна армія, в яку входили представники майже всіх верств суспільства. Революції 1820-1821 та 1831 років стали початком національно-визвольної боротьби італійців.

Вагомий внесок у цей рух зробив Дж. Мацціні. Він створив організацію “Молода Італія”, де було розроблено нову тактику боротьби. Основну силу Дж. Мацціні вбачав у народних масах. У 1850-1860 роках визвольний рух стає загальнонаціональним і керує ним Джузеппе Гарібальді. Гарібальдійці зробили вирішальний крок у створення єдиної і незалежної Італії в 1870 році.

Італійська модель націостановлення є прикладом силового подолання зовнішніх перешкод до згуртування нації під дією як зовнішніх спонук, так і революційної активності більшості громадян. Такі процеси, а також їх трансформація в літературі та мистецтві (в музиці) названо епохою Рісорджименто.

У цей період сформувалася естетика італійського романтизму. Базуючись на новітніх філософських поглядах, зокрема на німецькій філософії об’єктивного ідеалізму, італійські романтики значно доповнили поняття національного. Джамбатісто Віко та Вінченцо Джемберті у своїх творах звертали увагу на виховання національної гордості й патріотизму. Франческо де Санктис написав “Історію італійської літератури”, в якій фактично відображено національну історію.

Великий вплив на перебіг політичних подій у розвитку італійської національної культури мав Вінченцо Куоко. Він заявив, що самобутня національна культура повинна формуватися на національному ґрунті, відповідати прагненням усього суспільства й бути доступною всім його класам, а виховані нею патріотизм і національна гордість визначають історичну долю нації.

Услід за німцями й під їхнім безпосереднім впливом здійснюють “роздержавлення” ідеї народу чехи у вишколеній, переважно Гердеровою мовно-

культурною концепцією, нації “будителів”. Розмежування “вітчизни” (в політичному сенсі слова) й народу-нації (нація розуміється як самосвідомий народ, так би мовити, самопізнаючий дух) виявилось напрочуд плідним не лише з огляду на далеко небезкорисливі мотиви (необхідність теоретичного забезпечення національного руху в недержавному народі — недарма ж бо слідом за чехами це протиставлення народу-держави й народу-душі приймають національні рухи всіх новорозбуджених європейських колоній та напівколоній), а й у суто евристичному плані. Непомітно вони змістили акценти в аксіологічну площину, тобто висунувши на супроти “вітчизни”, державній ідеї “народ”, національну ідею (з культурою, духовним життям у ролі головного субстрату) як моральну, гуманістично-світоглядну антитезу.

Творцем першої програми національного розвитку став Ю. Юнгман, наукові інтереси якого були сконцентровані на питання розвитку чеської мови. Завдяки його просвітницькій діяльності національний рух отримав соціальну основу — освічених та свідомих “будителів”. Пізніше Ф. Палацький сказав: “Юнгман навчив чехів мислити одночасно і по-старочеськи, і по-новоевропейськи” [11, с. 227]. У цих словах виражено програму національного відродження — бути “ренесансом” старих цінностей і національної програми майбутнього.

Ю. Юнгман та його послідовники створили мовну концепцію нації, виходячи з теорії, що сутність нації полягає в мові. У ній народ через найкращих своїх представників усвідомлює себе й отримує своє істинне лице: “Повага до рідної мови полягає в тому, що ми користуємося нею завжди, а хто без потреби вживає чужу мову, то в таку хвилину ця людина відрікається своєї національності... Чех, коли він говорить по-німецьки... перестає в цей момент бути чехом, а якщо це часто повторюється, то стає звичкою...” [11, с. 228].

Німецький романтичний інтерес до “народності”, фольклору, етнографії та народної міфології був трансформований у своєрідну культурницьку модель національного відродження, яку доповнила теорія права народу на самовизначення, що стала послідовним розвитком ідей італійського Рісорджименто. Так виникла оригінальна ідеологія націостановлення, найповніше відображена в творчості першого президента чеської держави Томаса Масарика.

Словацьке національне відродження є ще одним зразком прагнення “бездержавного” народу до самовизначення. Багатовіковий період бездержавності словацького народу вніс свої корективи у формування потреби самобутності та національної самосвідомості.

Існуючи в межах іншої держави, словацький народ зберігав культурні традиції Великої Моравії і розвивався як нація: було сформовано національне письмо, система правопису, існувала літературно-наукова діяльність, багата перекладацька практика, що призвела до спроб розробити свою термінологію. Відсутність широких можливостей для культурного розвитку позначилася на націотворчому процесі.

Словацькі філософи навчалися і пізніше працювали в європейських університетах, не повертаючись на батьківщину. Лише після відкриття Братиславського

університету “Академії Історполітани”, а пізніше Прешовської школи й Трнавського університету, ситуація повністю змінилася, особливо наприкінці XVIII ст., коли сформувалася концепція відродження Словаччини.

Найвизначнішою постаттю серед ідеологів національного відродження був Ян Коллар — засновник ідеї слов'янської взаємності. Він створив концепцію єдиної самобутньої чехословацької нації. Друге ж покоління словацьких національних діячів виступило за визнання двох самостійних націй. Ними була проголошена “Програма словацького народу”, що відстоювала інтереси словаків у межах Австрійської імперії.

Основною думкою націотворчого процесу стали слова Я. Коллара: “Потоки ріки великі й малі вливаються в море, так окремі краї, племена і говірки повинні вливатися в націю... Хто відмовляється від своєї нації, хто зневажає її дух і характер, той не може відчувати справжньої любові до своєї Батьківщини” [7, с. 236].

Я. Коллар, який студіював у Йені та якого годилося б вважати учнем і Гердера, і Фіхте, зумів досягти того, чого Фіхте зробити не вдалося. Його рефлексія над власною національною ідеєю стала універсальним типологічним зразком національно-спрямованого філософування як серед слов'янських народів (у прямих зв'язках з якими Я. Коллар тільки й розглядав чехів та словаків), так і серед усіх інших, втягнених у XIX ст. у процес “історизації”: “Слава нації нині не ґрунтується ні на її численності, ні на дужій тілесній будові... ні на видатному хисті мститися за кривди; вона не ґрунтується на сліпому наслідуванні французьких мод та звичаїв, але на морально-інтелектуальній величині, духовній діяльності та самостійності духу” [7, с. 237].

Трактат “Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і говірками” — це перша філософська пам'ятка доби розвитку національної ідеї в Європі, яку Р. Шпорлюк іменує “культурним націоналізмом” [10, с. 336]. Ключовою думкою праці Яна Коллара є розмежування германського й слов'янського культурних світів, означення в такий спосіб специфіки останнього.

Проблема польського націоналізму вважається однією з важливих еволюцій націоналізму. Поляки сприяли пробудженню ідеї націоналізму в Європі, тому що були позбавлені незалежності саме в той момент, коли почали перетворюватися на модерну націю. За твердженням Р. Шпорлюка, “польське питання можна поставити поруч з Французькою революцією як історичне явище, котре справило безпосередній вплив на історію націоналізму...” [10; 334].

Польський націоналізм, за висловом Р. Шпорлюка, вважається класичним прикладом боротьби народу за свою незалежність. Він одночасно був політичним (реформістським) та культурницьким, хоча провідну роль у збереженні національної ідентичності й поширенні національної свідомості народу взяли на себе діячі літератури та мистецтва.

Польський досвід характеризується виникненням міцного синтезу католицизму та етнічної культури, який проявився в національному ідеалі: „Бог, гідність, Батьківщина”.

Польські романтики XIX ст., зокрема А. Міцкевич, А. Тов'янський. Ю. Гое-не-Вронський, А. Цешковський, Б. Трентовський та Ю. Словацький розвинули філософію месіанізму. Вона мала на меті не лише пізнання ідеальної істини, а й проведення реформ життя і спасіння людства. Цей мотив спасіння і виняткова роль польської нації була реакцією на поразки національно-визвольних повстань. З метою підняти дух народу, навести до згоди й вказати дорогу, що вела б до волі, А. Міцкевич написав „Книги польського народу і польського пілігримства”.

Поразка третього, січневого повстання 1863 року поляків повернула мислителів від мрій про свободу до дійсності, що проявилось у реалізмі Ц. К. Норвіда та А. Свєнтоховського. Таким чином, еволюція національного становлення польського народу від теорій романтизму привела до бажання праці на благо Батьківщини, а пізніше до політичних дій та активного протистояння задля досягнення державної незалежності в практиці націонал-демократів (ендеків).

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що основними пропагандистами національної ідеї у країнах Європи XIX ст. були інтелектуали. Саме їхні індивідуальні неповторні риси втілювалися в духовних надбаннях усіх народів. Оскільки суспільство в означений історичний період трактується як сума особистостей, то нація сприймається як колективна особистість і тому має найвищу цінність. На такому твердженні ґрунтується націоналізм. Ним підтверджується культуроцентристська концепція нації Макса Вебера, який висловив тезу про культурну й національну індивідуальність як основу існування нації.

Отже, європейський досвід державотворення демонструє нам важливість як політичної, так і культурницької моделей націоналізму.

-
1. Антология чешской и словацкой философии. — М.: Прогресс, 1982. — 406 с.
 2. Бочковський О. Вступ до націології. — Мюнхен: Б. в, 1991. — 277 с.
 3. Гегель Г. В. Философия истории // Соч.: В 10-ти т. — М.—Л.: Наука, — 1934. — Т. 7. — 479 с.
 4. Гердер И. Идеи философии в истории человечества. — М.: Прогресс, 1977. — 703 с.
 5. Гильберт К., Кун Г. История эстетики. — М.: Прогресс, 1960. — 630 с.
 6. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. — К.: Абрис, 1999. — 352 с.
 7. Коллар Я. О литературной взаимности между славянскими племенами и наречиями // Антология чешской и словацкой философии. — М.: Прогресс, 1982. — С. 234–258.
 8. Мацціні Дж. “Звернення до італійців”// Лісовий В. Націоналізм. Антологія. — К.: Абрис, 2000. — С. 63–75.
 9. Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — К.: Наукова думка, 1981. — 287 с.
 10. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм // Лісовий В. Націоналізм. Антологія. — К.: Абрис, 2000. — С. 333–349.
 11. Юнгман Ю. О классичности литературы и ее значении // Антология чешской и словацкой философии. — М.: Прогресс, 1982. — С. 226–233.

12. *Szpotkański A.* Adam Mickiewicz i jego epoka: w 3 t. – Warszawa-Kraków. – T. 1. – Racjonalizm i romantyzm. – 240 s.

TIPOLOGY OF NATIONALISM IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE IN THE XIXth CENTURY

Oksana Roudakevych

*Ivan Franko National University of L'viv
Universytets'ka St., 1, L'viv 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua*

The process of national formation of the European states and its logic in the 19th century has been investigated in the aspect of cultural studies. The aspiration of every nation for liberty of social being and independent progress are motivated. The author represents the most brilliant creative search in the spiritual life of the mentioned period in the context of the European culture.

Key words: political and cultural nationalism, European experience, typology.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2004

Прийнята до друку 23. 05. 2005